

Fas Yahudileri (XIX. ve XX. Yüzyıllar)*Jews Of Morocco (XIXth and XXth Centuries)**Araştırma Makalesi – Research Article***Sungur DOĞANÇAY**

Dicle Üniversitesi, Tarih Bölümü

sungurdogancay@gmail.com, ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0001-8291-3775

Öz

Yahudilerin Fas'a geliş tarihleri Fenikelilerin denizci bir kolu olan Kartacalılara (Pönler) kadar dayandırılır. Dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Fas'ta da ticaretle iştigal eden Yahudiler burasının hem Akdeniz hem de Atlas Okyanusu'na kıyısı olmasından istifade ettiler. Zaman içerisinde iç bölgelerde de ticaretle etkin oldular. Portekiz ve İspanya'nın bulunduğu İber Yarımadası'na sadece 14 km mesafede olması Fas'ın ticaretine önemli katkılar sundu. Lakin İspanyollar ve Portekizliler Fas Müslümanları ve Yahudilerine büyük husumet besliyorlardı. Bu husumet yarımada bulunan Müslüman Moriskolar ve Yahudiler için de geçerliydi. Nitekim her ikisine de saldırılar ve katliamlar gerçekleştirdiler. Bu katliamlar sonucu pek çok Yahudi 1492'den itibaren Fas'a göç etmek zorunda kaldı. Sefarad olarak adlandırılan bu topluluk da zaman içerisinde Fas'ın yerli unsurları haline geldi.

Bu çalışmada yabancı araştırma-inceleme eserlerden yararlanılarak Yahudilerin başta Marakeş, Kazablanka ve Tanca şehirlerinde olmak üzere Fas'ın ekonomik, sosyal, dini yapısına etkileri, Alliance Israelite Universelle (AIU)'ün maarif alanındaki faaliyetleri, Fas'ın Fransız sömürgesi evveli ve sömürge dönemindeki durumları, Yahudi devletinin kurulması itibarıyla bu ülkeye göçleri hakkında bilgi verildi.

Anahtar Kelimeler: Fas, Fas Yahudileri, Marakeş Yahudileri, Kazablanka Yahudileri, Tanca Yahudileri, Sefarad Yahudileri

Abstract

The dates of the arrival of the Jews in Morocco are traced back to the Carthaginians, who were later called the Phoenicians. As many parts of the World, the Jews who were engaged in trade in Morocco also benefited from the fact that Morocco had coasts on both the Mediterranean Sea and the Atlantic Ocean. In due course they increased their commercial activities in the central parts of the country. The fact that Tangier is only 10 miles from the Iberian Peninsula, where Spain and Portugal are located, made a significant contribution to the trade of Morocco. But the Spaniards and Portuguese held great hostility against Muslims as well as Jews. This hostility extended to Muslim Moriscos and Jews in the Peninsula. In the end the attacked and massacred both Muslims and Jews. As a result of this massacre many Jews had to emigrate to Morocco in 1492. These Jews people, called Sephardi, eventually became the indigenous of Morocco.

In this study, information was given about the effects of Jews on the socio-economic and religious life of Morocco, (especially in Marrakech, Casablanca and Tangier) the educational activities of the Alliance Israelite Universelle (AIU), the situation of Morocco before and during the French colonial period and the immigration to the Jewish state.

Keywords: Morocco, Jews of Morocco, Jews of Marrakech, Jews of Casablanca, Jews of Tangier, Sephardim

Giriş

Fas'a gelen en eski Yahudi topluluğunun Fenikelilerin denizci kolu olan Kartacalıların Fas'ta görüldükleri dönemde buraya ulaşanlar olduğu kabul edilir¹. Fas Yahudileri hakkında araştırma yapanlar Fas'a ulaşmasından evvelki tarihte Yahudilerin izine rastlayamamışlardır. Bir Sefarad Yahudisi olan Haham Haim Zafrani "*Yahudilerin Mağrib'e gelen ve bu güne kadar bölgede yaşamaya devam eden ilk Berberi olmayan insanlar olduğunu*" ifade eder². Deniz ticareti ile iştigal eden Fenikeliler M.Ö. 9. asırda Fas ile ticari bağlar geliştirdiler. Burada yerleşik hale gelen Fenikeli tacirler zaman içerisinde Fas'ın yerlilerinden oldular.

İspanyol ve Portekizli Katolik Hıristiyanların katliamlarına maruz kalan Yahudiler de İberik Yarımadası'ndan ayrılarak Kuzey Afrika'ya yerleştiler (1492). Geçiş güzergahında ve yakın mesafede olduğu için en kalabalık nüfus Tanca'dan başlayarak Fas'ın diğer şehirlerine yöneldi³. Sefarad Yahudileri, Fas'taki Yahudi nüfusunun kahir ekseriyetini oluşturmuş olmalarına rağmen Fransız sömürge dönemi yazarlarının bir kısmı Fas Yahudilerinin çoğunun kökeninin Berberi olduğunu ve bunların bir kısmının bu kimliği halen koruduğunu yazmışlar⁴ lakin iddialarını temellendirememişlerdir. Zira yukarıda ifade edildiği üzere Kartacalıları Fas'a geldiklerinde Berberiler burada halihazırda yerleşiktiler. İki millet arasında zaman içerisinde sığır akrabalıklar tesis edilse bile bu akrabalık Yahudileri Berberi, Berberileri de Yahudi yapmaz. Yahudilikte esas olan Yahudi olarak dünyaya gelmektir. Zaten Filistin'e göç eden Yahudiler de Fas'ı terk etmeyen Yahudiler de bu iddiayı reddetmektedirler. Bilindiği üzere Berberiler İslam fethinden önce de Fas'ta yerleşiktiler. Bu nedenle Kuzey Afrika'daki Yahudi varlığı Müslümanlardan önceye dayandırılır⁵. Hirschberg, Fas Yahudilerinin, Suriye üzerindeki hakimiyetleri sırasında İsrail oğullarından evlat edinilmiş olabileceklerinin ihtimal dahilinde olduğunu⁶ Budgett Meakin de, 670'te Fas'ın İslam fethinde burada Yahudilerin mütemekkin olduğu, 688'de Yahudilerin Kraliçe Dhimmeeah el Kahanah'ın emri altında olarak Müslümanlara karşı mücadele ettikleri bilgisini verir⁷.

1. Ticari Hayatta Yahudiler

Maarif alanında dünyadaki ve Fas'taki durum göz önüne alındığında Fas Yahudileri iyi eğitilmiş ve kültürlüydüler. Bu nedenle Fas Sultanları da onları ülke işlerinde istihdam ediyorlardı. Parasal işlemlerde kendilerine önemli görevler düşüyordu⁸. Zaten Yahudiler gittikleri her ülkede parayı kontrol altına almayı adeta temel prensip olarak benimsiyorlardı. "Para eşittir güç" Yahudiler için her zaman geçerliliğini koruyan bir anlayıştı. İhtimam gösterdikleri önemli bir husus da Sultanlar ve yöneticilere her zaman yakın durup onlarla ters düşmemektir. Bunun ise kendileri için olumlu sonuçları oldu. Mesela Mevlay Süleyman (1792-1822), 30 yıllık saltanatı süresince Yahudileri koruyup kolladı hatta 1799 yılındaki Tifüs salgını boyunca doktorlara Müslümanlar gibi Yahudileri de bu hastalığa karşı korumaları emrini verdi⁹. 1808'de Mogador Yahudileri Rabat, Sale ve Titvan (Tetuan)'da korunmaya alınmışlardı. Çünkü buralarda Yahudilerin mallarını, çocuklarını kaçırmak için korsanlar ansızın saldırılar düzenleyebiliyorlar, bunun dışında yerli unsurların yağmasına maruz kalabiliyorlardı¹⁰. Buna rağmen Yahudi tacirler sadece Fas'ta değil Mağrib'in de başlıca satış ağını oluşturdu. Çünkü en uzaktaki Müslüman köylerine dahi temel gıda maddelerini Yahudiler

¹ <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-205/kartaca/>; <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-2003-may-20-fg-jews20-story.html>; Kurul, 2015, 231, 239; Okkar, 2017, 34

² Zafrani'den aktaran Schroeter, 2008, 145

³ Taieb-Carlen ve Carlen 2010, 38; <https://encyclopedia.usmm.org/content/tr/article/jewish-population-of-french-north-africa>

⁴ Schroeter, 2008, 148

⁵ Hirschberg 1963, 313

⁶ Hirschberg, 1963, 317

⁷ Meakin 1892, 371

⁸ Taieb-Carlen vd 2010, 38

⁹ İberik Yarımadasında maruz kaldıkları katliamlar göz önünde bulundurulursa bu talimatın Yahudiler için ne kadar kıymetli olduğu daha iyi anlaşılabilir.

¹⁰ Taieb-Carlen vd 2010, 40

naklediyorlardı. Bu ticaret Yahudileri ön plana çıkardı. Bu durum Fas'ta o kadar bariz bir hal aldı ki Bir Fas atasözü “Yahudilerin olmadığı çarşı tuzsuz ekmek gibidir” diyordu¹¹.

Fas Yahudileri, XIX. asrın başından itibaren Avrupalılar ve Fas halkı arasında arabuluculuk rolünü üstlendiler. Ticaretteki üstünlükleri iyice anlaşılınca Avrupalılardan başka dünyanın muhtelif ülkelerinden ortaklar buldular. Yabancı ülkelerdeki çevreleri ve dünyanın en yaygın dillerinden olan Fransızca ve İngilizceyi bilmeleri sayesinde çevirmen, acenta, hatta simsar görevlerini üstlendiler. Bilhassa XIX. asrın ikinci yarısında AIU'nun eğitim politikaları sayesinde ticaretteki etkinlikleri arttı. Bu durum biraz da Avrupa devletlerinin menfaatineydi. Bu sayede Fas'ı kendi çıkarlarına uygun olarak dönüştürebilirlerdi¹². Yahudiler, Fas'ta bulunan Avrupalı temsilciler vasıtasıyla Avrupa ülkelerinden himaye ya da vatandaşlık aldılar. İşlemleri hızlandırmaya ya da işini garanti altına almaya çalışanların bir kısmı ise himaye ya da vatandaşlık almak istediği ülkeye giderek buradaki hariciyeciler ve Yahudi kuruluşları ile temasa geçtiler. Bu himaye ya da vatandaşlık sayesinde Yahudiler vergilerden, yargı kontrolünden ve askerlikten muaf olmayı başardılar. Daha çok kıyı şehirlerinde kendini gösteren bu durumun ticari hayata da önemli etkileri oldu. Oysa bir zamanlar sadece Mellahlarda (Fas'ta Yahudilere mahsus mahalleler, getto) yaşamak, cizye vergisi ödemek zorundaydılar. Müslümanların yaşadığı Medinelerde (Fas'ta Müslümanlara mahsus mahalleler) oturamaz, silah taşıyamaz ve şehir içerisinde ata binemezlerdi. Bu durum Avrupa temsilcilerinin Yahudiler için ne kadar önemli olduğunun göstergelerindendi. Aynı şekilde Yahudiler de Avrupalı temsilciler için bir hayli önemliydi¹³. Şehirlerle köyler ve hatta kırsal kesimdeki tüm yerleşim yerleri arasında çoğunlukla gıda maddelerini içeren ticari emtia ihtiyacını Yahudiler temin ediyor, karşılığında kazanç elde ediyorlardı. Lakin bu pazarlara erişim oldukça meşakkatliydi. At, katır ya da eşek sırtında bu ticareti yapıyor, günler hatta aylarca evlerinden ayrılmak zorunda kalabiliyorlardı. Bu zorlu ticareti Müslümanlar da görüyor ve Yahudilerin katkılarını kabul ve takdir ediyorlardı¹⁴.

19. asırda Yahudilerin ticari hayattaki başarısı Fas ekonomisinin önünü açan belki de en önemli etkendi. Sadece liman şehirlerinde değil içerideki şehirlerde de ithal mallara olan talebin artmasında Yahudiler çok önemli roller üstlendiler. Yahudiler uzun süredir hem Yahudi cemaatinin içinde hem de dışında ticarete katılmış olmaları ve ekonomilerinin uluslararasılaşması onlara Müslümanlarla da iş yapmaları için olanak sağladı ve Yahudileri ticaretin merkezine hem de sağlam bir şekilde oturttu. Borç alıp veriyorlar, mal alıp satıyorlar, kiralyorlar, ipotek ediyorlardı. Haliyle bu durum Fas ekonomisine büyük canlılık getirdi. Kentsel burjuvaziden kırsal aşiret üyelerine kadar çok geniş bir alanda ticaret yapar hale geldiler. Böylelikle dünyanın muhtelif yerlerinden bilhassa Amerika ve Avrupa'dan gelen pek çok mal en mütevazı evlere bile ulaştı¹⁵.

Söz konusu ticaretin hacminin kısa süre içerisinde hatırı sayılır bir orana yükselmesinde liman şehirlerinin katkısı büyüktü. Mamul, yarı mamul ya da hammaddenin temini ve ithalatı büyük oranda bu limanlardan yapılıyordu. Bu özellikleri sayesinde liman şehirleri Fas'ın adeta ticaret merkezleri haline gelmişlerdi. En önemli ticaret merkezlerinden birisi Kazablanka (Darülbeyza)'ydı. Şehir önemini 1850'lerde limandan başlayan tahıl ve yün ihracatına borçluydu. 1866'ya kadar limanın ticari önemi bariz bir şekilde arttı. Kazablanka ve hinterlandı deniz ticareti için oldukça elverişliydi. Çünkü gemilerin demirleyebildikleri saha 2.5 mile kadar çıkıyor, derin olduğu için de gemiler limanda karaya oturma riski taşımıyordu. 1857'de şehrin nüfusu 1700 iken Yahudi nüfusu 250, Hıristiyan nüfusu ise 14'tü. Toprakları oldukça verimli ve çeşitli ürün yetiştirmeye müsaitti. Bu nedenle hayvancılık için de uygundu. Limana ulaşan pamuk, şeker, çay, kahve, halı, kilim, ev eşyaları ve daha pek çok ithal mal en iç bölgelere kadar ulaştırılıyordu. Burası Fas'e kadar olan bölgelerin ihtiyacını karşılayan bir depo

¹¹ Schroeter, 2016, 46-47

¹² Clancy-Smith 2008, 947; Simon 2002, 21; Yine de tüm Yahudiler Avrupalılaşmanın öncüsü olmadıkları gibi pek çok Yahudi zanaatkar, dükkan sahibi ve yerel üretim yapan işçiler AIU'nun eğitim çabalarına muhalefet ettiler. Çünkü AIU'nun sadece eğitim vermek, dil öğretmek ve başta Yahudiler olmak üzere Fas halkına hizmet etmek için burada olmadıklarının farkındaydılar. Dahası bu derneğin faaliyetleri orta ve uzun vadede kendilerini yıkıma götürebilir ve yine yurtlarından olabilirlerdi.

¹³ Bowie 1976, 4-5; Levy 2003, 367-368; Chouraqui 2001, 119

¹⁴ Taieb-Carlen vd 2010, 79; Marglin 2016, 59

¹⁵ Marglin 2016, 56

halini aldı. İthalat ve ihracat şehrin önemini arttırdı¹⁶. Bu ticaret dengesinde hiç şüphesiz Yahudiler ön plandaydılar. Fas'ın ihracatta öne çıkan en önemli limanlarından birisi de Azemmur'da bulunan El-Cedide limanıydı. Bölgenin nüfusu 40.000 iken 2000'i Yahudi'ydi. Bu nüfus bölgenin her tarafına yayılmıştı. Gemilerin yanaşmaları ve demirlemeleri için oldukça elverişli şartlara sahip olması bu limanın önemini seneden seneye arttırdı. En önemli ihracat kalemi tahıl olup üretilen tahılın bir kısmı iç tüketime ayrıldıktan sonra büyük bir kısmı ihracata konu oluyordu. İhracatta en önemli ülke ise İngiltere'ydi¹⁷. Tanca ve hinterlandının genişliği yaklaşık 2000 mil olup, üçte ikisi verimli arazilerden oluşmaktaydı. Şehir, ithalat ve ihracatta Fas'a büyük bir katkı sunuyordu. Tahıl, yün, et ürünleri, sebze meyve ihraç; çay, kahve, pamuk, ipek ithal ediliyordu. Ticaretin yoğun olarak yapıldığı yerler ise Cebelitarık, Marsilya, Oran (Cezayir)'di. 19. asrın ortasında şehir nüfusu 8500, eyaletin nüfusu ise 1857'de 200.000'e ulaşmıştı. Asrın sonunda hem şehrin hem de eyaletin nüfusu daha da arttı. Bunun en önemli gerekçesi hiç şüphesiz ticaretti. Kırsal kesimdeki imkansızlıklar, bilhassa dağlık bölgelerdeki çetin kış koşulları, üretimin kıt olması ve ulaşımın zorluğu nedeniyle kırsaldan şehre göç dalgası meydana geldi. Tanca'nın ticari potansiyelinin kısa sürede olağanüstü gelişme göstermesi nüfus artışını, nüfus artışı da ticari potansiyeli arttırdı¹⁸.

Yukarıdaki paragrafta verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere liman şehirlerinde ticaret neredeyse tamamen Yahudilerin kontrolündeydi ve bu ticari üstünlük zaman içerisinde daha belirgin bir hal aldı. Üstelik Yahudiler Kazablanka ve el Cedide limanının da bulunduğu Azemmur gibi kritik öneme sahip olan şehirlerde azınlıktaydılar.

Ülkede ticaret ve sermaye gücünü ellerinde tutan Yahudilerle işbirliği yapmak için Avrupalı sömürgeci devletler arasında bir rekabet yaşanıyordu. Bu yarışta Fransa ve İngiltere ön planda olmalarına rağmen İspanya ve Portekiz de Fas Yahudileri ile ortaklık kurma yolunda çaba gösteriyorlardı. Ancak İberya'dan sürülen Sefarad Yahudilerinin toplumsal hafızaları, özellikle İspanya ve Portekiz yerine Fransa ve İngiltere ile işbirliği yapmaya daha mütemayil kılıyordu.

Fransız seyyah Chenier 18. asırda Fas'a yaptığı seyahati sırasında Yahudiler ve onların ticaretteki etkinlikleri ve üstünlükleri hakkında şu bilgileri verir:

... Yahudilerin ticarete birçok avantajları var. Ticareti çok iyi yapıyor, adeta simsar olarak vazife görüyorlar. Faslıların cehaletinden yararlanıyorlar. Yahudilerin çoğu, ülkede üretilen malları tekrar satmak üzere piyasadan topluyorlar. Bazılarının Avrupa'da muhbirleri var. Ülkeleri ya da Avrupa ile alakalı olan pek çok şeyden kısa süre içinde haberdar olabiliyorlar. Sultanlar, Yahudileri gümrükleme, para basımı ve Avrupalı tacirlerle tüm iş ve ilişkilerinde kullanıyor, pazarlıklarda da onlardan yararlanıyorlar¹⁹.

1850'lerden itibaren İngiltere ile Fas arasında gemi seferleri düzenlenmeye başlaması Fas'ın ticaretinin adeta boyut atlamasına katkı sunduğu gibi dış dünya ile etkileşimini arttırdı. Bu seferler iki ülke arasında gidiş gelişlerde önemli artış meydana getirdi. Bu seyrüseferlerden en çok yararlananlar ise Yahudilerdi. Çünkü İngiltere'deki soydaşları ile temasa geçme fırsatı buldular. Buna mukabil İngiltere'den pek çok İngiliz vatandaşı Yahudi Fas'a yöneldi. Bu seferler sayesinde bilhassa tekstil alanında ticaret kapasitesi arttı. İngiltere'de tekstilin merkezi konumundaki Manchester'ın okyanusa kıyısı olmamasına rağmen İngilizler bir kanal vasıtasıyla bu şehri denize doğrudan bağladılar. Bu sayede Manchester'ın dünyanın pek çok limanı ile olduğu gibi Tanca ve Fas'ın diğer liman şehirleri arasındaki taşımacılık hacmi yıllar geçtikçe katlandı. Mobilya ve çeşitli lüks eşyaların transferi çok hızlı bir gelişme gösterdi. Yahudiler ticaretin başlangıcından itibaren yerlerini alarak Fas cenahında bu ticaretin en önemli unsuru haline geldiler²⁰. İki ülke arasında gelişen ticaret ve iletişim Yahudiler arasında Avrupa kültürü ve dilinin yaygınlaşmasını sağladı. Aileler çocuklarına İngilizce eğitimi ve İngiltere tarzı eğitim aldurmaya başladılar. Hatta İngiltere'ye göç ederek bunu daha kalıcı hale getirdiler fakat anavatanları ile bağlarını koparmadılar. Asrın başlarından itibaren Fas Yahudileri

¹⁶ Ben Srhir 2005, 116

¹⁷ Ben Srhir 2005, 116-117

¹⁸ Ben Srhir 2005, 112

¹⁹ Chouraqui 2001, 119; <https://www.salom.com.tr/haber/115158/-fas-yahudiliginin-izleri-ve-bugunu>

²⁰ Schroeter 1981-1982, s. 60-62; Marglin 2016, 58

İngiltere’de bulunan Yahudilerle evlilikler yapmaya başlamışlardı. Asrın ortalarında başlayan deniz trafiği ile bu akrabalık oranı arttı. Buna verilebilecek en önemli örneklerden birisi de Fas’tan Londra’ya göç eden Sefarad Yahudi ailesi olan Montefiorelerdir. Bu aile İngiltere’de oldukça nüfuz sahibiydi. Moses Montefiore, Sir unvanını alan ve Londra belediye başkanı seçilen ilk Yahudi’ydi²¹.

Yahudiler hem ticaret hem de diplomaside Avrupa ve Fas arasında aracı olarak hareket etmek için ulus ötesi ağlarından ve çok dilliliklerinden yararlandılar. Fas pazarlarına olan ilgi artarken ve yabancı güçler diplomatik varlıklarını arttırırken özellikle Yahudiler her iki dünyayla da çalışabilecek bireylere yönelik artan talebin sunduğu fırsatları değerlendirdiler. En başarılıları Avrupa ile ithalat-ihracat dengesini ellerinde tutan kıyı kentlerinde yaşayan tacirlerdi ve pek çoğu ticareti önemli ölçüde kolaylaştırdığı için yabancı himayesi aldılar ya da bunların uyuşuna geçtiler²².

Ülke içi ticarete bir hayli aktif olan Yahudiler, ticaret yaptıkları kişileri zaman içinde ekonomik olarak zor durumda bırakacak yollara başvurabiliyorlardı. Şöyle ki; sattıkları malların bedelini tahsil etmek yerine krediyle satıyorlar, borç veriyorlar böylelikle karşı tarafı kendilerine bağlamış oluyorlardı. Ayrıca çobanlara yünleri, çiftçilere buğdayları için avans vererek ürünlerin belli bir tarihe kadar kendilerine teslim edilmesini sağlıyorlardı. Böylelikle malları piyasaya çıkmadan evvel satın almış ve daha fazla kar elde etmiş oluyorlardı. Zira ürün daha hasat edilmeden kendileri tarafından toplandığı için kaçınılmaz olarak fiyatı kendileri belirliyorlardı. Bu tek taraflı kar döngüsü içinde çok sayıda köylü borç ve kredi batağına saplanmış oldu ve her yıl bir önceki yıla ait borçlarını ödemek için ürünlerini hasattan önce satmak zorunda kaldı. Ertelenen borçlar, geri ödeyememe riskini beraberinde getirdi. Çünkü tarımda makineleşme henüz gerçekleşmemiş olduğu için köylülerin ekip dikebildikleri ürün ya da besleyebildikleri hayvan sayısı aşağı yukarı aynıydı. Bundan başka ulaşım da büyük bir sorun teşkil ediyordu. Oysa faizle alınan borçlar katlanıyordu (Marglin 2016, 60-62).

Avrupa uyuşuna geçenler ve himaye alanlar ticaretin yanı sıra faiz işine de dahil oldular. I. Mevlay Hasan’ın saltanatı sırasında (1878-1883) meydana gelen kıtlık adeta Yahudiler için bir fırsat oldu. Çünkü aylık %5 ile %25 arasında değişen faiz oranlarıyla borç veriyorlardı. Ekim yapmak zorunda olan çiftçiler bu yüksek miktardaki borcu almak zorunda kaldılar. Tabi bir müddet sonra borçlarını ödeyemez hale geldiler. Fransız konsolos Patenotre ülkesine sunduğu raporunda “*Fes’te 32 Yahudi faizci tarafından mahkemeye düşürülen en az 6 bin Müslüman’ın olduğunu*” bildiriyordu²³. Bu durumun önüne geçmek isteyen Sultan, özellikle büyük sermaye sahibi Yahudilere müdahale etti. Bu Müdahale kan dökmeye kadar vardı. Bunu unutmayan Yahudiler ise azınlık olmalarına rağmen Fas’ta ekonomik, siyasi vs pek çok alanda nüfuzlarını kullanarak ilerleyen yıllarda tam tersi nispette etkin hale geldiler. Bu cümlelerden hareketle bütün Yahudilerin ülke ticaretinde etkin olduklarını ve refah içinde bir hayat sürdüklerini düşünmek yanlış olur. Zira toplam Yahudi nüfusunun yaklaşık %6’sı zenginler zümresini oluştururken geriye kalan Yahudilerin büyük çoğunluğu yoksuldu. İşte Fas ticaretini elinde tutan ve büyük paralara hükmedenler bu zümreydi. Bu Yahudiler, Fas’ta Fransız varlığının kendini hissettirmeye başlamasından itibaren Fransızların etkisinde kalmaya başladılar. Sömürge döneminin ilk yıllarından itibaren Yahudilerin ticari kazanımları akamete uğramış gibi görünse de durum kısa süre sonra aslına rücu etti²⁴.

Yusuf Besalel, “*Yahudilerin ticaretteki ehliyetleri ve güvenilirlikleri dolayısıyla geçmişten gelen bir ayrıcalıklarının olduğunu zira Fas Kralının en yakın danışmanlarının halen Yahudiler olduğunu*” ifade eder. Nitekim Fas Yahudi cemaatinin önde gelenlerinden olan Serge Berdugo 2006’dan bu yana Kral VI. Muhammed’in gezici büyükelçisi ve aynı zamanda Fas Yahudileri Dünya Örgütü’nün seçilmiş başkanı, Andre Azulay ise kraliyet danışmanı olarak görev yapmaktadır²⁵. Besalel’in de ifade ettiği gibi mevcut kral VI. Muhammed’in en yakınında yer alan ve Fas ticaretine yön verenler Yahudilerdir. Yahudilerin kahir ekseriyeti İsrail Devleti’nin kurulmasından itibaren ülkeyi terk etseler de ülkelerinde kalanlar Fas ticari hayatında ve yönetiminde etkinliklerini halen sürdürmektedirler.

²¹ Schroeter 1981-1982, s. 60-62

²² Marglin 2016, 58

²³ Konsolos Patenotre’dan aktaran Bowie 1976, 8-11

²⁴ <https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/jewish-population-of-french-north-africa>

²⁵ <https://www.salom.com.tr/haber/115158/-fas-yahudiliginin-izleri-ve-bugunu>

1.1. Ticaret Merkezi Olarak Mellahlar

Yahudiler şehirlerde istedikleri yerlerde oturamazlardı. Mellah adı verilen mahallelerde mütemekkinlerdi. Yüksek ticari potansiyeli sebebiyle Yahudiler dışındaki gayrimüslimler de bu mahalleleri tercih edebiliyorlardı. XIX. asrın sonlarından itibaren Avrupa'dan bir kısım Hıristiyan zanaatkar, Hollandalı, Britanyalı, İberyalı tacir de bu mahallelerde ikamet etmeye başladı. Ev ve ticarethane kiralararak Yahudilerle ticari ilişkilerini kuvvetlendirdiler. Bunlar ise nüfusun yaklaşık çeyreğini oluşturuyorlardı. Yaşamasalar da Müslümanlar da bu mahallelerde varlık gösteriyorlardı. 1890 tarihli nüfus sayımına göre Marakeş'teki mellahta bulunan hane ve dükkanların yaklaşık %10'u Müslümanlara aitti. Kiralarını toplamak, mülklerini kontrol etmek, saygı duyulan din adamlarının mezarlarını ziyaret etmek, Avrupalılar ile temasa geçmek, Yahudi kasaplarından koşer²⁶ et almak, bir kısmı alkol almak, kumar oynamak hatta hayat kadınları ile birlikte olmak için gelirlerdi²⁷. Ticari potansiyel beraberinde zenginliği getirdiği için zaman zaman bu mahallelere baskınlar olabiliyordu. Bu nedenle kapılar her gece kapatılır hatta bekçiler kola çıkarlardı. Burada yaşamın-en azından belli dönemlerde- bazı şartları vardı. Yahudiler gündüz mellahtan çıkana kadar yürürler ve ata binemezlerdi. Dışarıda ise sadece katırlara binebilirlerdi. Ülkeyi terk edecekleri vakit çıkış bedeli ödemek zorundaydılar. Zorunlu kıyafet uygulaması vardı. Bu uygulamalar Mevlay Süleyman (1798-1822) ve Mevlay Abdurrahman (1822-1859)'ın saltanatları zamanında oldukça belirgin bir hal aldı²⁸. Buna mukabil Yahudiler de ticaret için Müslümanların meskun olduğu Medinelere giderlerdi. En sık rastlananlar ise sarraflar, simkeşler, terziler, tefecilerdi. Ayrıca yağ, sülfür, badem, pamuk, arpa, balmumu, et gibi ticari malları satan tacirler de Medinelerde yaşayan ahalinin aşına olduğu Yahudi tacirlerdi²⁹. Yahudilerin bu mahallelerden mülk almaları yasaktı fakat kiralayabilirlerdi. Yahudiler için Medineler zaman zaman endişe verici olabildiği gibi ticaret için önemli bir merkez ve bir köprü, her iki dinin mensupları için de kutsal sayılan mübarek insanların kabirlerinin bulunduğu yerlerdi³⁰.

2. Eğitim

Bütün Yahudiler için eğitim gerekli görülüyordu. Zenginler kendi çocuklarını okutmalarının yanı sıra yoksulların ve yetimlerin eğitimi için yardım etmeyi bir zorunluluk olarak görürlerdi. Yetişkinler her gün dinlerini ve tarihlerini incelemeye zaman ayırmaya çalışırlardı. Fas'ın da içinde bulunduğu Mağrib ülkelerindeki Yahudiler, diğer ülkelerdeki dindaşları gibi çocukların çok erken yaşlarda eğitilmeleri gerektiğine inanırlardı. Çünkü *Tora'nın içeriğinin çocuğun ruhuna yeni kağıda mürekkep gibi işlendiği*³¹ anlayışı egemendi. Korsanlar kıyı şehirlerine sık sık saldırılar düzenler ve Yahudileri, özellikle çocukları kaçırdılar. Bunun en önemli nedenlerinden birisi Tora'nın kitap ehline fidye ödemekle yükümlü tuttuğunu bilmeleriydi. Erkek çocuklarının eğitimleri sinagoglarda yapılırdı. Zenginler çocukları için özel öğreticiler tutar, bu öğreticiler ayrı konutlarda ya da çocuğun evinde yatılı olarak kalırlardı. Sinagoglarda verilen eğitimin tamamlayıcıları ise ebeveynlerdi. Kız çocukları ise mektebe gitmiyorlardı. Buradan Yahudilerin kızlarının eğitimlerine karşı oldukları anlamının çıkarılmaması gerekir. Okuması istenen kız çocukları evlerinde bir nevi özel ders alırlardı. AIU'nun kurulması ve yaygınlaşmasıyla kız çocuklarının okuma yazma oranında artış meydana geldi. Pek çok

²⁶ Sefarad Yahudileri kaşer, Aşkenaz Yahudileri koşer diyordu. Yahudiliğe göre yenilmesinde dinen bir sakınca bulunmayan ürünlerdir. Bunları belirleyen kurallara ise kaşerut ya da kaşrut denilir. Müslümanlar da Müslüman birisinin kestiği hayvanın etine ulaşamaz ise ehl-i kitap tarafından kesilen hayvanların ürünlerini alıp tüketebilmeleri için Ulemanın fetvası vardır. Lakin Faslı Müslümanların Müslüman kasap bulmakta sıkıntı çekmediği malumdur. Kurt, 2010, 122.

²⁷ Gottreich 2004, 125

²⁸ Meakin 1892, 381

²⁹ Gottreich 2004, 125

³⁰ Clancy-Smith 2008, 947; Schroeter 2016, 46-48; Fas'ta Yahudiler için kutsal sayılan dini merkezler vardır. Yahudi din büyüklerinin ve pek çok Yahudi'nin buralarda medfun olması nedeniyle yurt içinden ve bilhassa dünyanın pek çok yerinden Yahudiler bu merkezlere hacı olmak için gelirler. Bu yerlerin en önde gelenleri ve en çok bilinenleri ise Meknes, Kazablanka, Fes, Marakeş ve başkent Rabat'tır. Örneğin Meknes şehrinde bulunan Yahudi mezarlığı çok sayıda Yahudi ziyaretçi çekmektedir. Bir Yahudi mahallesi olan mellahtaki boş alan 1682'de Yahudilere tahsis edilmiş, onlar da mezarlık haline dönüştürmüşlerdi. O tarihten itibaren pek çok Yahudi buraya defnedildi. Bunlar arasında belki de en yaygın olarak bilinen Haham Raphael Berdugo'ydu. Berdugo'nun kabri en çok ziyaret edilen kutsal mekanlardandır.

³¹ <https://torah.org/learning/pirkei-avos-chapter4-25/>

eğitilmiş Yahudi kadının öğretmen, kaligraf ve katip olarak geçimini temin etmesinden bu durum anlaşılabilir³².

Yahudiler için eğitim alanında oldukça önemli bir gelişme de AIU'nun Fas'ta mektepler açmaya başlamasıyla meydana geldi. 19. asırda Osmanlı Devleti eğitim de dahil olmak üzere pek çok alanda reformist politikaları hayata geçirdiği zaman Fas Yahudileri de Sultan Seydi Muhammed (1859-1873)'e baskı yaparak Tanzimat benzeri reformları hayata geçirmesini sağlamayı amaçladılar. Sultan ise İslami adalet ve koruma sistemi olarak adlandırılabilir olan Dahir'i ilan etti. Sistem Yahudiler lehine olarak Fransız sömürgeci gelene kadar devam etti. Bu durum Avrupa konsoloslarının korumasını ve özellikle 1863'ten itibaren AIU ve Anglo-Jewish Association (AJA) olmak üzere Avrupa Yahudi organizasyonlarının nüfuzunu beraberinde getirdi. Böylelikle AIU ilki Titvan'da olmak üzere 1862'den itibaren Fas'ın kıyı şehirlerinde okullar açmaya başladı³³. Bu tarih AIU'nun da kurulduğu yıldır. Bu da Fas'ın Yahudiler için ne anlam ifade ettiğini göstermesi bakımından dikkate değer bir husustur. Bu okula ilk yıl 110 öğrenci kabul edilirken 200 öğrenci, sınıf ve öğretmen eksikliği nedeniyle geri döndürüldü. Dernek bir diğer okulunu 1870'te Tanca'da açtı³⁴.

XIX. asrın sonları ve XX. asrın başında Fas Yahudi elitinin liderleri tarafından Tanca, Titvan, Suveyra ve Kazablanka gibi şehirlerde vücuda getirilen komiteler AIU ve AJA'nın adeta birer aygıtı gibi hareket ediyorlardı. Bu komitelere Arapça'da Jamaat al Yahud, İspanyolca'da Junta ve İbranice'de Maamad denildi. Yetki alanları evvelden hahamın ve ticaret oligarşisinin elinde olan bu komiteler yabancı devletlerin himayelerine girmekle kalmadılar aynı zamanda AIU ve AJA'nın çalışmalarında da etkinlik gösterdiler. Eğitimde, hayır cemiyetlerinde, gelir ve giderde hasılı pek çok işte bu etki kendisini bariz bir şekilde hissettirdi³⁵. Konsoloslardan destek bulan Yahudiler kendilerine taraftar, konsoloslar da Fas'ın iç işlerine müdahale etmek için bir gerekçe bulmuş oldular³⁶. Bu durum da AIU ve AJA'nın adı geçen şehirlerde hareket alanını genişlettiği gibi ileriye dönük yatırımları için de daha cüretkâr davranmalarına olanak sağlıyordu.

Bunun en bariz örneklerinden biri de Suveyra'da açtıkları mektepti. Fas'ın en aktif ticaret merkezlerinden olan bu şehirde oldukça fazla Yahudi nüfusu vardı. Bu nüfus Avrupa konsoloslarından ve Avrupa'da bulunan Yahudi cemaatlerinden destek gördükleri için ekonomileri gelişmişti. Şehirdeki Yahudi nüfusu ile kültürel, dini, ekonomik vs. etkileşimi arttırmak için AIU yöneticileri harekete geçti ve 1888'de Fransız konsolos Auguste Beaumier'den AIU şehirdeki Yahudi erkek çocuklarına yönelik bir mektep açılması için yerel yönetimle temasa geçmesini istediler. Konsolosun çalışmaları ve derneğin kendisine sağladığı destek sayesinde aynı tarihte burada bir okul açıldı. Okulun aktivitelerinde en önemli pay sahibi de yine bu konsolostu³⁷. Diğer ülkelerdeki okulların aksine Fas'taki AIU okulları İbranice ve Yahudi çalışmalarında oldukça başarılı işler yaptılar. Halbuki AIU ve Fransızlar için en önemli görev Fransızca ve Fransız kültürünün öğretilmesiydi. 1902'de Tanca'daki Fransız bakan Saint-Rene Taillandier: *Müslümanların laik eğitime karşı ilgisizliği göz önüne alındığında*³⁸ AIU'nun Fransız dili ve kültürünün yayılmasına katkıda bulunduğunu ifade etmişti³⁹. Bu düşünce AIU ve Fransızların bu okullaşma faaliyetlerinden beklentilerinin ne olduğunu açıkça izah eder.

³² Taieb-Carlen vd 2010, 71

³³ Schroeter-Chetrit 2006, 176; <https://www.ilimcephesi.com/ust-aklin-siyonist-sakirdleri-alliance-israelite-universelle/amp/>

³⁴ Slouschz 1927, 381-383; Taieb-Carlen vd 2010, 119

³⁵ Schroeter-Chetrit 2006,178

³⁶ Schroeter-Chetrit 2006,176; Marglin 2016, 124

³⁷ Schroeter-Chetrit 2006, 176

³⁸ Müslüman çocukları arasında okumak yerine baba mesleğine yönelmek ve erken yaşta bu mesleği benimsemek daha fazla rağbet görüyordu. Kızlar ise zirai işler, ev işleri, mutfak işleri, işlemecilik, ev ve çocuk bakıcılığı gibi işleri öğrenirlerdi. Fakat iş insanı, öğretmen, hemşire, ebelik gibi işlerde de oldukları duyulmadık şeyler değildi. (Taieb-Carlen vd 2010; 72). Tabii bunun da bir gerekçesi vardı. Ailenin erkek çocuğu tarlayı işlemek, hayvanları otlatmak; kız çocukları ise küçük yaşlardan itibaren ev işlerine yardımcı olmak, geleneksel el tezgahlarında halı kilim dokumak ve çeyiz dizmek zorundaydı. Zaten köylerinde, kasabalarında ya da mahallelerinde okumuş insan sayısı bir hayli sınırlıydı. Geçim ve gelecek endişesi nedeniyle Müslüman aileler çocuklarını mekteplere göndermeye pek de niyetli değillerdi.

³⁹ Taieb-Carlen vd 2010, 120

1883-1901 yılları arasında Fes, Mogador, Kazablanka ve Marakeş'te de AIU'nun mektepleri açıldı⁴⁰. 1901'e gelindiğinde bu mekteplerdeki kız ve erkek toplam kayıtlı öğrenci sayısı 2500'dü. Aynı yıl Meknes ve Larache'ta okullar açıldı. 1912'ye kadar yani Fransızlar geldiğinde Rabat, Mazagan, Safi ve Settat'ta da okullar vardı ve toplam kayıtlı öğrenci sayısı yaklaşık 5.500'dü. 1950-1951 eğitim dönemine gelindiğinde Fas'ın üç bölgesinde 69 ilkokul ve bunlara kayıtlı 25.000 öğrenci vardı. Buna ilave olarak Rabat, Fes, Marakeş'te okul bitirme sınavları yapan devam sınıfları vardı. Buralarda ağaç oymacılığı, metal işleri, elektrik, sıhhi tesisat işleri, köşkerlik, terzilik kursları vardı. Marakeş ve Meknes'te zirai alanda da eğitim veren okullar mevcuttu⁴¹. Kazablanka, Fes, Mazagan, Safi, Marakeş, Bojad (Ebu'l Ce'd) ve Midelt'te kızlar için terzilik atölyeleri ve Mogador'da bir rençberlik okulu, 4.000'den fazla Yahudi çocuğu için Tevrat okulları ve devlet okulu⁴², Kazablanka'da bulunan Ayn Sebaa ve Anfa'da meslek okulları (1946), yine Kazablanka'da Trahomlu Çocuklar Enstitüsü (1950), İşitme Engelli Çocuklar Enstitüsü (1952) ve Görme Engelli Çocuklar Enstitüsü (1953) açtı. AIU okulu kısa süre içerisinde önemli başarılar elde etti. Buna rağmen Fas'ta binlerce Yahudi çocuğu ekonomik sıkıntılar ya da kırsalda veyahut okula uzak yerlerde yerleşik olduğu için okula gidemedi. Çocuk yaşta çalışmak ve aile bütçesine katkıda bulunmak zorunda olan Yahudi çocukları da bu okullara devam edemeyenler arasındaydı. Marakeş, Kazablanka ve Meknes gibi Yahudi nüfusunun en kalabalık olduğu yerlerde öğretmen eksikliği ya da sınıfların yetersizliği nedeniyle kayıt sayısı bazı dönemlerde sınırlı tutuldu⁴³.

Yahudiler, ticari hayatta önemli roller üstlenme, Müslümanlar karşısında kendilerine bir partner, bir hami bulma hususunda eğitimin ne kadar önem arz ettiğinin farkındaydılar. Esasen bu durum sadece Fas Yahudileri için değil tüm Ortadoğu Yahudileri için geçerli bir durumdu. Bunun için okumaya, çocuklarını okutmaya ve dil öğrenimine ağırlık verdiler. Sadece AIU okulları değil misyoner mektepleri ve devlet okullarında da eğitim almak için oldukça istekliydiler. Kızlarını da bu okullara gönderdiler ve dil öğrenmelerini desteklediler. Bu durum Yahudi kadınlarını ticari ve sosyal hayatta daha görünür hale getirdi. Aynı durumu Müslümanlar için söylemek pek imkan dahilinde değildi⁴⁴. Yahudilerin okur yazarlık oranlarının Araplar ve Berberilere nispetle bir hayli yüksek olması ve yabancı dil/diller bilmeleri siyasi alanda tercih edilebilirliklerini de arttıran önemli etkenlerdi.

3. Fransız Himayesinde Fas

19. asırda başlayan Avrupa ile etkileşim Yahudilerin menfaatine uygun sonuçlar doğurdu. Modern mobilya üretimi, Avrupa tarzı pazarlar, itiriyat depoları, oteller ve daha pek çok yenilik neredeyse tamamen Yahudilerin eseri idi. Yahudiler Ortadoğu'nun kilit şehirlerinden olan Bağdat, Kahire, İskenderiye, Beyrut, Halep ve tabii Tanca, Titvan, Kazablanka, Rabat gibi şehirlerde, modern bankaların ve finans kurumlarının da kurulmasında öncü oldular. Başta Fransa ve İngiltere olmak üzere işbirliği yaptığı Batılı devletler bu yeniliklerin hayata geçirilmesinde Yahudileri siyasi, ekonomik olarak desteklediler. Bu şehirlerin Avrupa ile yoğun ticaret ağları vardı. Öteden beri liman şehirleri ve ticaret merkezlerinde bir hayli aktif olan Yahudiler buharlı gemiler ve demiryolları sayesinde büyük servet sahipleri haline geldiler. Fransızlar, sömürgeciliğin özüne uygun olarak Fas Yahudilerini himayelerine almak ve onlardan tam anlamıyla istifade etmek amacıyla onlara vatandaşlık veriyor, modern dünyaya dahil etmeye çalışıyorlardı⁴⁵. Modern sanayi, teknolojik gelişme ve ticari kazanç sosyal hayatta da önemli değişimler meydana getirdi. Yahudiler mellahların dışındaki mahallelere yani Müslümanların meskun olduğu medinelere taşınmaya, sokaklarda ve parklarda

⁴⁰ AIU'nun Marakeş'te 1900-1901 kışında kurulması mellahın Müslümanlarca kullanımına yeni bir boyut getirdi. Okul Müslüman güvenlikçiler ve bazı Müslüman yardımcılar istihdam etti. Okulun açılışından itibaren sınırlı sayıda Müslüman öğrenci okula kabul edildi. AIU bir Arapça profesörü istihdam etmeyi düşündüyse de bunun gerçekleşip gerçekleşmediği belli değildir (Gottreich 2004, 125-126). Dernek güvenlikçiler, yardımcılar istihdam ederek ve sınırlı sayıda da olsa Müslüman talebe kabul ederek gelebilecek tepkiler ve saldırıların önüne geçmeye çalıştı. Fas'ta adeta beşinci kol faaliyeti yürüten AIU'nun faaliyetlerinin sekteye uğraması ya da sona ermesi doğrudan doğruya Fransız çıkarlarının zarar görmesine yol açabilirdi.

⁴¹ <https://www.ilimcephesi.com/ust-aklin-siyonist-sakirdleri-alliance-israelite-universelle/amp/>

⁴² Chouraqui 2001, 212

⁴³ Chouraqui 2001, 212

⁴⁴ Schroeter 2016, 54-55

⁴⁵ Schroeter-Chetrit 2006,174

Müslümanlarla birlikte görünmeye başladılar. Yeni açılan sinema, tiyatro gibi yerlerde Yahudiler ve Hıristiyanlar Müslümanlarla bir arada film ve temsiller izler oldular. Hatta yeni saç modelleri ile Yahudilerin de içinde bulunduğu her dinden bayanlar sokaklara çıkmaya başladılar⁴⁶. Burada en önemli pay sahibi Fransa⁴⁷ ve onun devamında İngiltere'ydi. Yahudilerin bu değişim ve dönüşümü kuşkusuz Müslümanları ve elbette bütün ülkeyi etkiledi. Geçen asırda mahallelerinin dışında ata binemiyor, gayrimüslim oldukları için Cizye vergisi ödüyorlarken artık neredeyse eşit statüye gelmişlerdi. Yani dış güçlerin müdahalesi ve 1912'de imzalanan Fes Antlaşması ile gelen Fransız Mandası Yahudilere menfaat sağlamış oldu. Oysa bu antlaşma Fas'ı idare eden Şerifan yönetimini sonlandırmadığı gibi Fransız Yüksek Komiserine sadece Arap ya da Berberi olmayanların yönetimini devrediyordu. Buna Yahudiler de dahildi ve Fas'ın 7 milyonluk nüfusunun yaklaşık 1 milyonuna tekabül ediyordu⁴⁸.

4. İsrail'in Kurulmasına Giden Sürecin Fas Yahudilerine Etkisi

Bu ve buna benzer hadiselerin yanı sıra Siyonistlerin çalışmalarından dolayı Diasporanın diğer bölgelerinde olduğu gibi Kuzey Afrika'da da bir kısım Yahudi için Siyon'a dönüş bir umut olmaktan çok bir zorunluluk haline aldı. Böyle hissedenlerin yeni kurulan İsrail'e ulaştırılması pek müşkül olmadı. Fakat diğerlerinin doğup büyüdüğü topraklarından koparılması ve hiç bilmedikleri bir coğrafyaya göç etmeleri oldukça zordu. Bu zorluğun farkında olan Siyonistler Faslı Yahudiler arasında din ve milliyet kavramını işlemeye başladılar. Bölgede modern Siyonizm'e yönelik çalışmalar özellikle 1900-1914 yılları arasında Siyonist derneklerle bazen de bu dernekleri ziyaret eden ya da onların arasına yerleşen Avrupalı Siyonistler tarafından başlatıldı. Basel'de 1897'de toplanan ilk uluslararası Siyonist kongresinden üç yıl sonra Rus doktor Yaakov Berliawski, Titvan'a yerleşti ve orada yerel destekçileriyle birlikte Shivat Zion (Siyon'a Dönüş) Derneğini kurdu. Bunu Suveyra'da kurulan Shaare Zion takip etti. Üçüncü dernek Ahavat Zion adıyla Safi'de kuruldu. 1908'de Hibbat Zion (Hovevei Zion olarak da bilinir) topluluğu Fes'te kuruldu. Bu topluluk faaliyetlerini komşu Sefro ve Meknes'i kapsayacak şekilde genişletti.

Siyonistlerin Fas Yahudileri arasındaki çalışmalarına katkı sunan bir başka önemli gelişme İngiltere'de meydana geldi. Başbakan Lloyd George'un kabinesinde Dışişleri Bakanı olan Arthur Balfour'un girişimleriyle Filistin'de bir Yahudi devleti kurulmasını destekleyen 1917 Balfour Deklarasyonu ilan edildi. Bunu müteakiben 1920'de İtalya'nın San Remo şehrinde düzenlenen San Remo Konferansı Siyonistlere önemli fırsatlar sundu. Bu iki önemli gelişme Fas'ta Yahudi Siyonistler ve Siyonist cemiyetlerce takdirle karşılandı ve yerel Siyonistleri Avrupa Siyonizmi ile bağlarını güçlendirmeye teşvik etti. Fas'ı ziyaret eden ya da Fas'ta yaşayan Wolff Hailperine, Anshel Zeimig Spivacoff, Zeide Schulmann ve Solomon Cagan gibi doğu Avrupa kökenli Aşkenazi Siyonistleri bu çabada yerel Siyonistlere yardım ettiler. Siyonist sempatanlarının önemli bir bölümü ya hahamlardan ya da AIU okullarından mezun olanlardan oluşuyordu. Bahsi geçenleri Yahudi Ulusal Fonu (The Jewish National Money Fund) ve Yahudi Vakfı Fonu (Jewish Foundation Fund) destekliyordu. Fon yöneticilerinden Dr. Nathan Halpern ve Ariel Bension 1920'lerin başında Fas'ı ziyaret ettiler. Ziyaretleri sırasında Tanca, Titvan, Kazablanka, Rabat ve Fes'te bulunan belli başlı merkezlerdeki Yahudi topluluklarını Filistin'de kurulması planlanan Yahudi devleti ve kurulduktan sonraki süreç hakkında bilgilendirdiler⁴⁹. Kuruldukları yıllardan Fransız sömürgesinin başlamasına kadar olan süreçte bir hayli aktif olan bu dernekler sömürge ile birlikte ya pasifize oldular ya da ortadan kalktılar. Fakat 1930'larda ve 40'larda yenileri ortaya çıktı⁵⁰.

⁴⁶ Schroeter 2016, 49-51

⁴⁷ AIU'nun görevlendirdiği Fransız Yahudisi öğretmenler Fas'ta sadece şehirlerde değil köylerde de çalışmalar yürüttüler. Bu öğretmenler Batılı tarzda giyinerek bir rol model olarak öğrencilerini etkilemeyi amaçlıyorlardı. Başarılı oldukları takdirde en önemli kültür öğelerinden olan giyim kuşam büyük bir dönüşüm içine girecek belki de ortadan kalkacaktı. Bu hususta terakki gösterdikleri kısa süre sonra anlaşıldı (<https://www.ilimcephesi.com/ust-aklin-siyonist-sakirdleri-alliance-israelite-universelle/amp/>).

⁴⁸ <https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/jewish-population-of-french-north-africa>

⁴⁹ Laskier 1994, 32, 34

⁵⁰ Laskier 1994, 32

Siyonistlerin lehine olarak Avrupa'da önemli gelişmeler olsa da onların faaliyetlerini tasvip etmeyenler de vardı. Bunun en bariz örneklerinden biri de AIU'nun Fransa'daki yöneticileri ve Fas'taki temsilcileriydiler. Bunlar kurulması muhtemel bir Yahudi devletine muhalefet etmedikleri gibi bu oluşumu bizzat destekleyen İngiltere ile de ters düşmek niyetinde değillerdi. Lakin Siyonistlerin faaliyetlerinin Fransa'nın Fas'taki çıkarlarına aykırı olduğu düşüncesindeydiler. Özellikle General Louis Hubert Gonzalve Lyautel yönetimindeki (1912-1925) Fransızlar Yahudi ya da Müslüman olsun milliyetçi bir çabayı Fransız yönetimini zayıflatmaya yönelik bir hareket olarak algılıyordu. Lyautey'nin 1925'te görevden ayrılmasından sonra da bu politikayı sürdürmekte kararlı olsalar da iki dünya savaşı arası dönemde meydana gelen hadiseler Fransızların Fas ile olan bağlarını kaçınılmaz olarak zayıflattı. AIU, faaliyetlerini sürdürse de Siyonistlerin çalışmalarını sekteye uğratacak kuvvetli bir muhalefet meydana getiremedi⁵¹.

Siyonistlerin işini kolaylaştıran bir başka önemli husus ise yoksulluktu. Fakir Yahudiler arasında Yahudi İstihbarat Teşkilatı'nın ajanları çalışmalarını arttırdılar. Fakirliği adeta bir silah gibi kullanmayı başardılar AIU ile aralarında ihtilaf çıkmasını istemeyen Siyonistler söylevlerinde Yahudilerin Fransız vatandaşı olmasını desteklediklerini, kendilerinin sadece hayır işleriyle ilgilendiklerini ısrarla vurguladılar. Bu aslında Siyonistlerin hedeflerini gerçekleştirmeleri için bir taktikti. Yaklaşan II. Dünya Savaşı nedeniyle sömürge yönetiminin gevşemesinden istifadeyle daha rahat hareket etmeye başladılar ve bir yandan da olası büyük göç için çalışmalarını yoğunlaştırdılar⁵². Fas'ta ve Filistin'de şartların olgunlaştığı kanaati hasıl olunca Mossad ve Yahudi ajanları 1947-1948 yıllarında büyük göçü organize etmek için harekete geçtiler. Nihayet ilk göç Cezayir kıyılarından gerçekleştirildi. Elbette içeriden de Mossad'a yardım eden insan kaçakçıları ve Siyonistler vardı. Uca kıyılarından Cezayir'de bulunan kamplara ulaştırılan Yahudiler buradan gemilerle Filistin'e sevk edildiler. İsrail Devleti kurulmadan evvel 250.000 nüfus ile İslam coğrafyasındaki en kalabalık Yahudi topluluğunun yaşadığı ülkelerden olan Fas'ta 1948'den itibaren İsrail'e yönelik önemli nüfus hareketleri meydana gelmeye başladı⁵³ ve tarihler 1964'ü gösterdiğinde geride 30.000⁵⁴, 1992'de ise sadece 10.000 Yahudi kalmıştı ve bunların neredeyse tamamı Marakeş, Kazablanka, Rabat gibi büyük şehirlerdeydi. Oysa aynı asrın başında her üç Fas Yahudi'sinin biri sahra periferisinin kuzeyinde ya da Berberi yüksek arazilerinde yaşıyorlardı⁵⁵.

İsrail Devleti'nin kurulmasından ve buraya olan büyük göçün üzerinden çok geçmeden Fas bağımsızlığını ilan etti (1956). Lakin ülkede bir türlü huzur ve istikrar sağlanamadı. 1962'de ise Cezayir bağımsız oldu ve kısa süre sonra iki ülke arasında sınır anlaşmazlıkları baş gösterdi. Cezayir ve Mısır'ın faaliyetlerinden fevkalade rahatsız olan ve Fas'ı Arap birliğinden uzak tutmak gayretinde olan İsrail, Krala kalkan oldu. Bunu müteakip İsrail, Fas hükümetine istihbarat, ordusuna silah desteği sağladı, pilotların eğitimini üstlendi. Dış müdahaleyi ve istikrarsızlığı istemeyen Kral bundan memnuniyet duydu. Zira Batıyı arkasına alan İsrail'in desteği önemliydi. 1967 Haziran Savaşı ve 1973 yılındaki Arap-Yahudi savaşlarından da İsrail zaferle ve güçlenerek çıkınca Fas bu devlete yaklaştı ve iki ülke arasındaki ilişkiler daha da gelişti.

⁵¹ Laskier 1994, 50, 51

⁵² Laskier 1994, 34, 50, 51

⁵³ Buradaki Yahudiler 1948'de Ortadoğu'daki toplam Yahudi nüfusunun dördte birine eşitti. Laskier 1964'te bu sayıyı 30 bin olarak verirken (Laskier 1989, 323) Munson 1970'lerde 45 bin olduğunu ve Arap dünyasında kalan Yahudilerin büyük çoğunluğunu meydana getirdiğini ifade eder (Rosen 1972, 435-436). Margling ise 1850'lerde 60 bin olan nüfusunun 1956 yılında yani ikinci Arap-İsrail Savaşı sırasında 275 bine kadar ulaştığını ifade eder (Marglin 2016, 5) Fakat bu sayı biraz abartılıdır. Çünkü 1948'de Yahudi devleti kurulunca ilk göç buradan gerçekleşti. Bir anda olmasa da yıllar içerisinde pek çok Yahudi vatanlarından İsrail'e göç etti/ettirildi. İlk göç hareketinin Fas'tan başlaması bir tesadüf değildi. Zira bu göç hareketi biraz da Siyonist örgütlerin uzun soluklu çalışmalarının sonucuydu. Gerek Fas'taki gerek Fas dışındaki Siyonist örgütler kapsamlı göç için çok ciddi çalışmalar yürüttüler. Bu çalışmalar sonucu pek çok Yahudi Filistin'e göç etti. Zaten Marglin de Yahudi nüfusunu toplam nüfusa oranlarken kesin sonuç vermektan kaçınır ve %2 ila %7 arası bir oran verir.

⁵⁴ Laskier 1989, 323-325

⁵⁵ Munson 1996, 358

Sonuç

Mağrip coğrafyası, hem Atlas Okyanusu'na hem de Akdeniz'e kıyılarının olması hasebiyle önemli bir jeo-stratejik konumda yer almaktadır. Bu konumundan dolayı da eskiçağlarda kolonizasyon faaliyetlerinin, modern çağlarda da sömürgeci güçlerin ilgisini cezbetmiştir. Bölgede Yahudi nüfusunun varlığının daha eskiçağlarda Fenike kolonizasyon faaliyetleri ile başladığı genel olarak kabul görülür. Ancak Mağrip ülkesinde Yahudi nüfusunun yoğunlaşması, XV. asrın sonlarında İber Yarımadası'ndan sürülen "Sefarad Yahudileri" ile olmuştur.

Yahudi Diasporasında yaygın olarak görülebileceği gibi Fas Yahudileri de "mellah" adı verilen gettolarda mukimdirler. Ancak gettolarda (nispeten) katı tecrit kuralları görülürken, mellah adı verilen Fas Yahudi mahalleleri ise önemli birer finans ve ticaret merkezlerine dönüşmüştür. Dolayısıyla Fas Yahudileri (başta Fransız ve ardından İngilizler olmak üzere) Avrupalı sömürgeci güçlerin birer acentaları konumuna gelmişlerdir.

Fas Yahudileri, yaşadıkları ülkenin iç ve dış ticareti ile finans sistemindeki hâkim konumlarını giderek güçlendirerek XX. yüzyılın başlarına kadar sürdürdüler. 1900'lü yılların başlarında Yahudi Siyonistler, "arz-ı mevut" adını verdikleri Filistin'de "yurt tutmak" için harekete geçtiler. Siyonistler bu yolda ilk adım olarak da demografik yapıyı değiştirmek için Filistin'e Yahudi göçünü hızlandırmaları gerekiyordu.

İsrail Devleti kuruluncaya kadar Orta-Doğu'daki en kalabalık Yahudi nüfusunu Barındıran ülkelerden olan Fas, Siyonistler için Filistin'e Yahudi nüfusu pompalanacak en önemli kaynaklardan biri olarak görülüyordu. Nitekim İsrail'in kuruluş tarihi olan 1948'e kadar Fas'taki Yahudi nüfusu 250.000 iken 1980'lerde bu sayı 10.000'e kadar düşmüştür.

Kaynakça

- Bowie, L. (1976). "An Aspect Of Muslim-Jewish Relations in Late Nineteenth-Century Morocco: A European Diplomatic View", *International Journal Of Middle East Studies*, Vol. 7, No. 1, pp. 3-19.
- Chouraqui, A, N. (2001). *Between East and West A History of the Jews of North Africa*, Illinois, USA.
- Clancy-S, Julia. (2008). "Colonial Madness: Psychiatry in French North Africa by Richard C. Keller", *The American Historical Review*, Vol. 113, No. 3, pp. 947-949.
- Gerber, J, S. (Review by), (2018). "Across Legal Lines: Jews and Muslims in Modern Morocco", *Bustan: The Middle East Book Review*, Vol. 9, No. 1, pp. 61-65.
- Gottreich, E. (2004). "Rethinking The Islamic City From The Perspective Of Jewish Space", *Jewish Social Studies*, Vol. 11, No. 1, pp. 118-146.
- Hirschberg, J, W. (1963). "The Problem Of The Judaized Berbers", *The Journal Of African History*, Vol. 4, No. 3, pp. 313-339.
- Khalid B, S. (2005). *Britain And Morocco During The Embassy Of John Drummond Hay 1845-1886*, (Çevirenler: Malcolm Williams ve Gavin Waterson), USA.
- Kurt, A.O. (2010). "Yahudilikte Koşer ve Koşer Ekonomisi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 14, S. 2, s. 103-149.
- Kurul, E. (2015). "Kartacalı Hannon ve Batı Afrika Kıyılarına Seyrüsefer", *Phaselis I*, S. 231-260.
- Laskier, M, M. (1989). "Jewish Emigration From Morocco to Israel", *Middle Eastern Studies*, Vol. 25, No. 3, pp. 323-362.
- Laskier, M, M. (1994). *North African Jewry in The Twentieth Century*, New York: New York University Press.
- Levy, A. (2003). "Notes on Jewish-Muslim Relationships: Revisiting the Vanishing Moroccan Jewish Community", *Cultural Antropology*, Vol. 18, No. 3, pp. 365-397.
- Marglin, J, M. (2016). *Across Legal Lines Jews and Muslims in Modern Morocco*, USA.
- Meakin, J, E, B. (1892). *The Jewish Quarterly Review*, Vol. 4, No. 3, pp. 369-396.
- Munson, H. (1996). "Muslim And Jew in Morocco: Reflections On The Distinction Between Belief And Behavior", *The Social Philosophy Of Ernest Gellner*, (Ed. John A. Hall & Ian Jarvie), Rodopi, Atlanta, USA.
- Okkar, R. (2017). "Eski Çağlardan Roma Dönemine Kıbrıs/Alashiya Adasındaki Siyasi Oluşumlara Genel Bir Bakış", *Tarihte Kıbrıs*, C. 1, (ed. Osman Köse), İstanbul, s. 29-43.
- Rosen, L. (1972). "Muslim-Jewish Relations in a Moroccan City", *International Journal Of Middle East Studies*, Vol. 3, No. 4, pp. 435-449.
- Schroeter, D, J., (1981-1982). "Anglo-Jewry and Essaouira (Mogador) 1860-1900: The Social Implications Of Philanthropy", *Jewish Historical Society of England*, Vol. 28, pp. 60-88.
- Schroeter, D, J.-Chetrit, J. (2006). "Emancipation and Its Discontents: Jews at the Formative Period of Colonial Rule in Morocco", *Jewish Social Studies*, Vol. 13, No. 1, pp. 170-206.
- Schroeter, D, J. (2008). "The Shifting Boundaries Of Moroccan Jewish Identities", *Jewish Social Studies*, Vol. 15, No 1, pp 145-164.

Schroeter, D, J. (2016). “The Changing Landscape of Muslim-Jewish Relations in the Modern Middle East and North Africa”, *Modernity, Minority, and the Public Sphere: Jews and Christians in the Middle East*, (Eds: S.R. Goldstein-Sabbah, H.L. Murre-van den Berg, Brill.

Schroeter, D, J. (2021). “Jews and the Moroccan Monarchy in the Age of Imperialism”, *Jews And Muslims In Morocco: Their Interesting Worlds*, (Eds: Joseph Chetrit-Jane S. Gerber-Drora Arussy), London, pp. 39-73.

Simon, R, S. (2002). “Europe in the Middle East”, *The Jews Of The Middle East And North Africa in Modern Times*, NEW York, s. 19-29.

Slouschz, N. (1927). *Travels In North Africa*, The Jewish Publication Society of America, USA.

Taieb-Carlen Sarah ve Carlen, Amos, (2010). *The Jews of North Africa From Dido to De Gaulle-USA*.

İnternet Kaynakları

<https://torah.org/learning/pirkei-avos-chapter4-25/>, Erişim Tarihi: 04.10.2022.

<https://www.latimes.com/archives/la-xpm-2003-may-20-fg-jews20-story.html>, 09.10.2022.

<https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/jewish-population-of-french-north-africa>, 20.06.2022

<http://www.izmirjh.com/ana-sayfa/ladino-dili/>, 17.08.2022.

<https://www.avlaremaz.com/2019/04/11/arap-dunyasinin-fas-istisnasi/>, 22.06.2022.

<https://artsandculture.google.com/entity/m02hxd7y?hl=tr>, 16.08.2022.

<https://www.salom.com.tr/haber/115158/-fas-yahudiliginin-izleri-ve-bugunu>, 01.08.2022.

<https://www.ilimcephesi.com/ust-aklin-siyonist-sakirdleri-alliance-israelite-universelle/amp/>, 25.08.2022

<https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-205/kartaca/>, 07.10.2022.